

duw in de rug krijgt door nieuwe technologieën, die gezien hun duurte dan weer sociale ongelijkheid creëren.

Kritiek op een visueel wereldbeeld is in-tussen een vertrouwd motief binnen de humane wetenschappen, in dit boek theoretisch gevoed vanuit *disability studies*, sociale geografie, antropologie en ontwikkelingspsychologie. Het alternatief van een 'multizintuiglijke stad' blijft echter vaag, maar biedt wel aanknopingspunten voor de bijdragen die eerder op de praktijk zijn gericht: architectuur en design,

museumbeleid en toerisme, gelijkekansenbeleid, de opleiding van ervaringsdeskundigen. Een vaststelling daarbij is dat veel architecten, stedenbouwkundigen en beleidsmakers niet vertrouwd zijn met de complexe problematiek van blindheid en slechthoortheid. Pendelend tussen de extremen van academische essays en aanbevelingen voor de praktijk, heeft het boek dus een niet onbelangrijke informatieve functie.

Jeroen Peeters

Filosofie en politiek

Elisabeth Young-Bruehl, *Het belang van Hannah Arendt*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2007, 224 p. (vert. van *Why Arendt Matters*, Yale University Press, 2006).

Karl Popper, *De open samenleving en haar vijanden*, Rotterdam: Lemniscaat, 2007, 940 p. (vert. van *The Open Society and Its Enemies*, 1943).

De herdenking van het honderdste geboortjaar van de Duits-Joodse filosofe Hannah Arendt (1906-1975) heeft voorgaande jaren tot een stroom van boeken geleid, zowel inleidingen als vertalingen van haar werk (cf. *Oikos* 40). Voorliggend boek van Arendts biografe Elisabeth Young-Bruehl is wel een nakomer, maar vind ik zelf één van de interessantste. Het is een poging om de kern van Arendts denken te vatten en te confronteren met de recentere geschiedenis en de vragen van vandaag. Na een inleidend hoofdstuk gebeurt dat in drie grote delen die telkens uitgaan van de grote boeken uit Arendts denkproces. Het gaat daarbij niet zomaar om de inhoud van haar denken, maar ook om de wijze waarop Arendt dacht en bovenal de noodzaak tot denken. Want volgens Arendt is 'gedachteloosheid' een van de meest opvallende kenmerken

van onze tijd, en wel een met kwalijke gevolgen. Dat is de grondbetekenis van de uitdrukking 'de banaliteit van het kwaad' die ze gebruikte in haar oordeel over Eichmann. De gedachteloze volgzzaamheid van de bureaucraat is voor haar ronduit misdadig. Echt denken betekent afstand nemen van gemeenplaatsen om zich te confronteren met de realiteit, daarvan getuigenis af te leggen in de openbaarheid en tot handelen over te gaan. Dat vraagt moed, een kwaliteit van enkelingen. Daarvan getuigt ze in haar boek *Men in Dark Times*. "De geschiedenis kent vele donkere tijden waarin het publieke domein verduisterd werd en de wereld zo onbetrouwbaar was geworden dat de mensen niet meer van politiek verwachtten dan dat er rekening gehouden werd met hun primaire levensbehoeften en persoonlijke vrijheid." (cit. p.12) Hoe belangrijk die zaken ook zijn, voor Arendt worden ze betekenisloos als ze nagestreefd worden buiten de bekommernis om de rest van de mensheid, dus zonder betrokkenheid op het publieke domein. De romantische terugtrekking op het zelf is voor haar eerder een "vlucht uit het zelf", het authentieke zelf, d.i. het zelf in relatie tot anderen. De koestering van een onwaarachtig, onrealistisch zelf, en de daarmee gepaard gaande

“wereldvervreemding” - voor Arendt een centraal kenmerk van de Moderne Tijd - miskent de fundamentele voorwaarden van het menselijk bestaan.

Denken vertrekt bij Arendt dan vanuit concrete historische ervaringen. Daarbij probeert ze af te zonderen wat nieuw is in de gegeven situatie en dus niet zomaar terug te voeren op bestaande denkbeelden en verklaringen. Denken kan dus nooit stoppen. Want ook nieuwe concepten moeten zelf voortdurend in overeenstemming gebracht worden met nieuwe realiteiten, anders worden ze zelf een beperking voor het denken. Hierin ligt al besloten dat Arendt zich verzet tegen ideologieën die pretenderen over een omvattende verklaring van de geschiedenis te beschikken. Dat is overigens een belangrijk element van het totalitarisme, een verschijnsel dat met nazisme en communisme tot de centrale historische ervaringen van de twintigste eeuw behoort.

Young-Bruehl hangt haar eerste deel op aan Arendts *The Origins of Totalitarianism* dat ze beschrijft als een handboek om de elementen van het totalitarisme die nog steeds onder ons zijn op het spoor te komen. Vervolgens diept ze op basis daarvan drie thema's uit. Het eerste is het gebrek aan politieke analyse (vaststellen wat nieuw is!) in de Amerikaanse reactie op de aanval op het World Trade Center. “De respons van de regering van de VS was een voorbereiding op een oorlog met een doel dat niet door een oorlog bereikt kon worden: het terrorisme verdelgen. Die respons heeft duidelijk gemaakt wat het nieuwe organisatorische kenmerk van dit terrorisme is: het heeft expliciet geen politiek doel.” (p.71) Dat leidt tot het thema van supranationalisme en antipolitieke bedoelingen, wat verpersoonlijkt wordt in de figuren van Milosevic en Osama bin Laden. Het derde thema is dat van de “overbodige mensen” uit het imperialisme dat terugkeert bij de economische globalisering van vandaag. Het tweede deel gaat over *The Human*

Condition en het belang van handelen. Hoe ‘politiek’ gedacht wordt is voor Arendt van groot belang om te begrijpen hoe de menselijke vrijheid ervaren wordt en bewaard kan blijven. Politiek is voor haar dan niet heersen of regeren, wat een beroep moet doen op vormen van geweld, maar wel “de organisatie of de constitutie van de macht die mensen hebben wanneer ze samenkomen als sprekende en handelende mensen” (p.86). De betekenis daarvan heeft Arendt verder toegelicht in *On Revolution*. Belangrijk is dat geschiedenis niet ‘gemaakt’ wordt zoals sommige revolutionairen dachten. Politiek handelen heeft niet de voorspelbaarheid van de fabricage, maar is het telkens opnieuw beginnen van een proces met een open einde. Het vraagt niet om kundigheid of kracht, laat staan geweld, maar wel “moed ten overstaan van het onbekende” (p.91). Dat komt sterk tot uiting in Arendts ideeën over het doen van beloftes en het vergeven, twee vormen van handelen die de onzekerheid en het risico van het handelen diepgaand aan de orde stellen. Young-Bruehl toetst daarbij Arendts opvattingen over vergeven, zoals die onder meer tot uiting komen in *Eichmann in Jerusalem*, aan het gebeuren rond de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie. In tegenstelling tot Arendt komt zij tot de conclusie dat ook het radicale kwaad vergeven kan worden. Arendt “onderschatte (...) de potentialiteit van de menselijke macht, die ook de macht tot vergeven omvat. Een mens heeft altijd de macht te vergeven, wanneer hij handelt in relatie tot degene die vergeven wordt; een dergelijke potentialiteit kan niet radicaal vernietigd worden tenzij de mensheid – door geweld – tot de laatste man wordt uitgeroeid.” (p.123)

Het doen van beloftes staat centraal in Arendts beschouwingen over politieke revoluties. Waar die in staat zijn om de macht van het volk gestalte te geven via een constitutie gaat het om de neerslag van wederzijdse beloftes. De macht van de

belofte wordt door Young-Bruehl geïllustreerd aan de hand van de geschiedenis van het Poolse *Solidariteit* – het zit al in de naam! –, en van de revolutionaire veranderingen in het Oostblok. Ook het tot stand komen van de Europese Unie wordt vanuit dat oogpunt bekeken. En dat contrasteert ze met de huidige opstelling van de VS “de supermacht in het westen” die “niet geïnteresseerd is in wederzijdse beloften” (p.143).

Het derde deel gaat over *The Life of the Mind*, Arendts onafgewerkte trilogie over denken, willen en oordelen. Haar uitgangspunt was het probleem van de gedachteloosheid verder door te denken, maar ook het gebrek aan respect voor en de afwezigheid van een oordeel in de politiek, het intellectuele kernpunt van de antipolitiek. Die tref je niet alleen aan in dictaturen maar ook in “dictaturen door politici in een republiek” (p.156). Meer dan welk ander geestelijk vermogen komt volgens Arendt het oordelen tot stand in relatie met anderen. “Een oordeel verschijnt in de wereld als een opinie en voegt zich niet alleen bij, maar weerspiegelt ook de pluraliteit van meningen die in de wereld bestaan. Door deze communicatieve ervaring (...) wordt het mogelijk de subjectiviteit en het privé-karakter van waarnemingen te ontstijgen en te komen tot iets dat bekend staat als gemeenschapszin. (...) Beoordelingsvermogen is het vermogen dat iemand geschikt maakt voor het kantiaanse ideaal: een wereldburger worden.” (p.166) Het politieke belang van het uitwisselen van opinies om tot oordelen te komen vinden we bijvoorbeeld terug in Arendts sympathie voor een republiek van raden, wat voor haar in tegenstelling staat tot een democratie van massapartijen. Daar heerst o.a. teveel het berekenende denken op basis van belangen.

Voor Arendt zijn er duidelijk verschillende vormen van waarheid. Met de erkenning van het belang van de opinie voor de politiek plaats ze zich lijnrecht tegenover

een traditie van politiek denken die teruggaat tot Plato voor wie enkel de zekerheid van de absolute kennis van de filosoof-koning goed was voor het politieke bestuur. Daaruit volgt een utopische lijn van denken die politiek beschouwt als het realiseren (van bovenuit) van een blauwdruk van de ideale samenleving. Het verzet daartegen deelt Arendt met haar tijdgenoot Karl Popper. Diens *The Open Society and Its Enemies* is ook recent in vertaling verschenen. Het is een afrekening met het ‘historicisme’, de idee dat we uit de studie van de geschiedenis wetmatigheden kunnen halen die vervolgens de basis moeten vormen voor het inrichten van de samenleving. Deze ronduit totalitaire gedachte beschouwt hij als een reactionaire kracht die de democratische beschaving van binnenuit ondermijnt, en ziet hij werkzaam in het nazisme. Om de liberale democratie te verdedigen richt hij in zijn boek een radicale aanval op de totalitaire tendensen in het werk van Plato, Hegel en Marx, “de vijanden”.

Ondanks de gelijkenis die er op het eerste gezicht is tussen Popper en Arendt, zou het toch interessant zijn om een aantal belangrijke verschillen uit te diepen. Ik noem er slechts enkele. Waar Popper het totalitarisme als een constante ziet in de menselijke geschiedenis, en totalitarisme van de twintigste eeuw als een regressie naar het verleden beschouwt, daar heeft Arendt eerder oog voor het nieuwe en dus moderne karakter daarvan. Verder loopt hun antwoord op wat politiek dan wel moet zijn ver uit elkaar. Popper zoekt inspiratie in zijn wetenschapsfilosofie. Zoals de wetenschap via stapsgewijze kritische activiteit de menselijke kennis probeert te vergroten, zo moet ook de politiek omgaan met onzekerheid: stapsgewijs bijdragen aan het verbeteren van de samenleving. En dat betekent in de eerste plaats het verminderen van lijden. Popper spreekt daarbij van *piecemeal social engineering*, een bescheiden opvatting over de ‘maakbaarheid’ van de

samenleving. Voor Arendt zou dat een verwarring zijn tussen politiek en sociaal beleid. Zoals hoger gezegd gaat het bij politiek voor haar om de menselijke vrijheid in het licht van de openheid en dus onvoorspelbaarheid van de

menselijke geschiedenis. Niet maken maar handelen is de politieke activiteit bij uitstek, en die wordt niet zozeer geleid door kennis, als wel door oordelen.

Jef Peeters

Boeren en voedselsoevereiniteit

Barrez Dirk, *Koe 80 heeft een probleem*, Antwerpen: EPO, 2007, 254p. + dvd 52'.

Dirk Barrez verzamelde een lange reeks van pakkende getuigenissen van boeren in de derde wereld en boeren van bij ons. De rode draad is hun streven naar een volwaardig inkomen, een eigen bestaan en hun pogingen, om zich los te worstelen van de verstikkende invloed van de agro-industrie en de grootdistributie. De wurggreep van de zaadverkopers (de "input-giganten") en van de verwerkers en distributiereuzen (de "outputgiganten")... Op wereldvlak gaat het over een verrassend klein aantal (110) reuze inkoopbedrijven, die het mooi weer bepalen en die zich in een flessenhals genesteld hebben tussen boeren en leveranciers enerzijds en winkels en verbruikers anderzijds. Uit de vele verhalen blijkt dat de problemen én de remedies in Zuid en Noord verrassend parallel lopen. Het begin van het verhaal is dat boeren moe getergd de beslissing nemen om hun lot in eigen hand te nemen, om zelf hun producten te gaan verwerken, om zelf een winkeltje te beginnen en contact te zoeken met de consument. In plaats van producten tegen spotprijzen af te staan aan de grootindustriëlen. Een hoopvolle, soms wat naïef aandoende boodschap: door directe verkoop van producent aan consument (de korte keten) kunnen de wetten van een meedogenloze marktlogica omzeild worden. Door de landbouw productiever te maken, wordt de basis gelegd voor een succesvolle industrialisatie.

Toch plaatst Dirk Barrez ook vraagtekens bij sommige ontwikkelingen van boerenorganisaties. De nieuwe boerensyndicaten in het Zuiden dreigen snel in hetzelfde bedje ziek te worden als de grote boerenbonden en hun bedrijven in het Noorden. Bedrijven gegroeid uit coöperaties worden op hun beurt meegetrokken in de marktlogica. Hun raden van bestuur worden bevolkt met 'spookboeren': ze worden mee deel van het probleem in plaats van deel van de oplossing.

Het boek laat veel gewone boeren aan het woord die uitleggen waarom landbouw en voedselproductie onttrokken moeten worden aan de vrijhandel. Waarom het recht op een protectionistisch beleid gericht op voedselsoevereiniteit zo belangrijk is, zeker voor het Zuiden. Waarom het immoreel is dat Europa zijn voedseloverschotten afzet in Afrika en zo de plaatselijke productie ondermijnt. Het symbool in het boek en de gelijknamige film van deze praktijk, zijn de zakjes melkpoeder die verkocht worden op Afrikaanse markten. Of Europese tweedehandskleding die gedumpt wordt ten koste van de productie van Afrikaans katoen. Terwijl in het Zuiden steeds meer voedselproductie moet wijken voor de teelt van veevoedergewassen voor vlees of voor energiegewassen.

Dirk Barrez strijdt voor een "sociaal contract voor duurzame landbouw". Met talloze voorbeelden illustreert hij dat dit geen utopie hoeft te zijn. Boeren- en milieu-organisaties zijn geroepen om samen te werken, in plaats van mekaar te bestrijden.

Wie een sterk onderbouwd andersglobalistisch tractaat verwacht, komt bij de